

NIKOLA ZAFURI U BOKI KOTORSKOJ

Zoraida Staničić

U velikoj skupini ikona kretsko-venecijanske škole, o čijem se porijeklu i dominantnim utjecajima mišljenja stručnjaka još nisu sasvim razjasnila ni usuglasila,¹ vrlo je teško odrediti pojedinačnog umjetnika, autora ikone. U zamašnoj produkciji različitih ikonografskih tipova Bogorodice koje su se unedogled kopirale po određenom štovanom i često »čudotvornom« predlošku, moglo se razlikovati slikarski rukopis, ali su imena ikonografa ostajala nepoznata unatoč brojnim podacima koji su im djelomično osvjetljivali život i rad. Brojni kretski slikari uglavnom su utvrđeni najprije u izvorima² pa su se potom, zahvaljujući pokojem potpisu, potvrdili kao autori određenog broja ikona. Slučajni i rijetki potpisi na ikonama kretsko-venecijanske škole omogućavaju da se na temelju stilske analize i sličnosti grupira i po nekoliko djela, pa se tako počinju zaokruživati opusi slikara³ čija su djela rasuta diljem Italije, grčkog kopna i otoka, balkanskog poluotoka, a u velikom broju ih nalazimo i na istočnoj obali Jadrana.⁴

¹ O umjetničkom odnosu Kreta — Venecija i obratno, mnogo se raspravljalo uz različite interpretacije pa još ne postoji općeprihvaćena ujednačena terminologija. Neki su poput S. Bettinija naglašavali mletački utjecaj i školu nazivali kretsko-venecijanskom. Drugi poput M. Chatzidakisa naglašavaju ulogu Krete umanjujući venecijanski utjecaj i govore o kretskoj školi. Između ova dva oprečna stava V. Lazarev školu naziva italo-kretskom, D. Talbot Rice kretsko-bizantskom, Kondakov i Lihačev italo-grčkom, Sažeti pregled teorijske misli donosi G. Gamulin, Bogorodica s djetetom u staroj umjetnosti Hrvatske, Zagreb 1971, str. 54—55

² M. Cattapan, Nuovi documenti riguardanti pittori cretesi dal 1300 al 1500, Pepragmena tou B'diethnoys Krithologikoy Synerdiou, III, Athinai 1968, str. 29—46; isti, Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dall 1300 al 1500, Thesaurismata 9, Venezia 1972, str. 202—235

³ Poznata su djela Andrije i Nikole Rizza, Andrije Pavije, Andrije Papadopula, Angela i Donata Bizamana. O tome: M. Cattapan, I pittori Andrea e Nicola Rizo da Candia, Thesaurismata 10, Venezia 1973, str. 238—282; isti, I pittori Pavia, Rizo, Zafuri da Candia e Papadopulo della Canea, Thesaurismata 14, Venezia 1977, str. 199—238; C. Fisković, Angelo Bizamano u Dalmaciji, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 11, Split 1959, str. 72—90; M. Bianco Fiorin, L'attività dei pittori Angelo e Donato Bizamano: precisazioni ed aggiunte, Bolletino d'Arte 27, Roma 1984, str. 89—94.

⁴ Pored ikona, djela su ove škole i slike na drvu zapadnjačke ikonografije pripisane tzv. »madonerima«.

Nedavno je Marisa Bianco Fiorin pronašla u Trstu ikonu s potpisom Krećanina Nikole Zafurija što je omogućilo precizno datiranje i stilsko grupiranje cijele jedne skupine ikona.⁵

Nikola Zafari, još donedavno poznat samo po imenu u popisu kretskih slikara,⁶ rođen je na Kreti i živio u mjestu Borgo di Candia (današnji Heraklion) gdje se spominje između 1487. i 1501. godine kada je već mrtav.⁷ Broj pripisanih mu djela sve se više povećava. Sergio Bettini još 1940. godine spominje jednu Bogorodičinu ikonu s potpisom na poledini »M. Nicolò Zafuris adi 4 otubrio«.⁸ Na Putu na Kalvariju iz Metropolitan muzeja u Njujorku potpisao se slikar s »Nicolaus Zafari Pinxit«, slično kao i na kompoziciji Pietà iz lenjingradskog Eremitaža: »Nicola Zafari Pinxit«.⁹ Potpisao se još dvaput: na rubu ikone iz Trsta i na Raspeću iz bečkog Kunsthistorisches muzeja, izvorno iz Brezovice u Istri,¹⁰ kao »Nicolaus Zafari P«.¹¹ Zafurijevoj ruci pripisuje se i nepotpisana ikona s prikazom Imago Pietatis iz manastira Zoodokos Pigi na Patmosu,¹² te prikaz iste ikonografske teme iz Nacionalne galerije u Dublinu.¹³

Suvremenik Rizza i Pavije, Zafari je treći značajni kretski slikar 15. stoljeća. Prema poznatim dokumentima radi na Kreti,¹⁴ dok mu prisustvo na talijanskoj obali, poglavito u Veneciji, nije utvrđeno, iako su utjecaji mletačkog slikarstva koje omekšava strogu bizantsku formu neosporni mletačkog slikarstva koje omekšava strogu bizantsku formu naročito postbizantskog slikarstva na Kreti još nije sasvim razjašnjen. Iako su umjetničke veze tog otoka i Venecije i prije 1669. godine i turske opsade otoka, kada se slikari povlače u grad na lagunama, bile intenzivne i recipročne. Većina kretskih slikara, školovanih na bizantskoj tradiciji, usvojila je u posrednim ili neposrednim kontaktima s mletačkim slikarstvom i osobine ovog potonjeg: kolorizam, mekoću, voluminoznost, a uvođenjem zapadnih, katoličkih tema i ikonografiju. Komponirajući Pietà iz Lenjingrada, Zafari poseže za belinijanskim predloškom koji »prevodi« na tradicionalni način bizantinskog slikarstva, potpisujući se na njemu latinski.

⁵ M. Bianco Fiorin, Nicola Zafari, cretese del Quattrocento e una sua inedita Madonna, Arte Veneta XXXVII, Milano 1983, str. 164—169

⁶ M. Cattapan, Nuovi documenti..., str. 39; isti, Nuovi elenchi..., str. 208—210

⁷ M. Constantoudaki, I pittori di Candia della prima metà del XVI secolo attestati negli archivi notarili, Thesaurismata 10, Venezia 1973, str. 300—301

⁸ S. Bettini, Pitture cretesi-veneziane, slave e italiane del Museo Nazionale di Ravenna, Ravenna 1940, bilj. 72; M. Bianco Fiorin, nav. dj. (5) str. 168

⁹ M. Bianco Fiorin, nav. dj. (5) str. 166, sl. 5,7.

¹⁰ F. Zeri, Una Imago Pietatis di Carlo Crivelli, Diari di lavoro 3, Paragone 435, Maggio 1986, str. 13

¹¹ M. Bianco Fiorin, nav. dj. (5), str. 166, sl. 1, 3; K. Vajcman, G. Alibegashvili, A. Voljskaja, G. Babić, M. Hatzidakis, M. Alpatov, T. Voinesku, Ikonu, Ljubljana 1983, str. 322.

¹² M. Chatzidakis, Les debuts de l'ecole cretoise et la question de l'ecole dite italo-grecque, Mnemosynon Sophias Antoniadis, Venezia 1974, str. 184—185; isti Eikones tis Patmoy, Ethniki Trapeza tis Ellados 1977, str. 89—90 (na grčkom); M. Bianco Fiorin, nav. dj. (5) str. 166, sl. 4

¹³ F. Zeri, nav. dj., str. 12, sl. 12.

¹⁴ M. Cattapan, nav. dj., (6); M. Constantoudaki, nav. dj. (7).

Prčanj, župska crkva, Nikola Zafuri, Madre della consolazione

O problemu italokretskog slikarstva i njegovom značenju unutar bizantskog i postbizantskog slikarstva, uz različita, često i oprečna mišljenja, bavili su se mnogi i dali značajan doprinos razrješavanju mnogih stilskih, kronoloških i atributivnih problema.¹⁵ Stilski kretsko-venecijanska škola počinje iz kasnopaleološkog akademizma koji se nakon pada Carigrada i kasnijeg morejskog i kandijskog rata, preko Krete do Venecije, i oko crkve San Giorgio dei Greci formirao u pravu školu koja svoj procvat doživljava u 17. i 18. stoljeću. Venecija je tako postala centar radijacije slikarstva ikona. U dodiru s mletačkom kultu-

Trst, Nikola Zafuri, Madre della consolazione, priv. vlasništvo

rom paleološko se slikarstvo transformira, najprije u ikonografiji, a zatim u stilu pa se tradicionalni bizantski likovni govor pod utjecajem lokalnih kretanja mijenja. Izlaskom iz frontalne dimenzije bizantske ikone, koja ne polazi od predočavanja stvarnog prikaza već od mentalnog principa, slici se radi lakše čitljivosti pridaje vanjski omotač, umeću se detalji karakteristični za zapadnu umjetnost. U rječniku zapadnih likovnih elemenata ikona postepeno gubi svoju ideogramsku taumatur-

¹⁵ Uz već navedene i citirane autore navodimo: *N. Kondakova*, Ikonografija Bogomateri, Sankt Petersburg 1911, 1914; *N. Lihacev*, Istoričeskoje značenje italo-grečeskoj ikonopisi, Sankt Petersburg 1911; *G. Millet*, Monuments de l'Athos, Paris 1927; *V. Lazarev*, Saggi sulla pittura veneziana dei secoli XIII—XIV, la maniera greca e il problema della scuola cretese, Arte veneta XX, Venezia 1966, str. 43—61; isti, Storia della pittura bizantina, Torino 1976. Kod nas su se ovim problemom naročito bavili: *G. Gamulin*, Italokrećani na našoj obali, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 16, Split 1966, str. 265—270; *V. Đurić*, Vizantijske i italo-vizantijske starine u Dalmaciji, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12, Split 1960, str. 123—144; *Đ. Mazalić*, Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba, Sarajevo 1965.

Split, Galerija umjetnina, Nikola Zafuri, Madre della consolazione

Hvar, Anuncijata, Madre della consolazione

Makarska, crkv sv. Marka, Madre della consolazione

šku ulogu. Dvojna priroda kretsko-venecijanskog slikarstva koje zadovoljava i katoličku i pravoslavnu klijentelu stoga nije neobična. Kretski slikar Thomas Bathas svojem učeniku Emanuelu Zafunariju krajem 16. stoljeća oporučno ostavlja svoje skice i crteže: »tanto quelli di maniera greca quanto quelli di maniera italiana«. ¹⁶

Jedan od zapadnih, dakle talijanskih tipova Bogorodice s Djetetom koja se isto tako koristi i na Istoku, tip je Bogorodice Utješiteljice, »Madre della consolazione« ¹⁷ koja se iz Italije upravo preko Venecije i Krete od 14. stoljeća širi jadranskim obalama i Grčkom sve do Bosne i Hercegovine, i u manjoj mjeri do Srbije. ¹⁸

Povratno se drugi tip Bogorodice, Bogorodica Strasna, ili »Madre della passione« iz Bizanta preko Krete, i naročito radionice Rizzovih širi, u obrnutom smjeru. ¹⁹ Kreta je bila mjesto ukrštavanja utjecaja koji su prerađeni na specifičan način putovali dalje, bilo na Istok bilo na Zapad.

Tip »Madre della consolazione« predstavlja Bogorodicu glave lagano nagnute prema Kristu — dječaku kojeg drži na desnoj ruci, a pridržava lijevom. Krist u ruci drži otvoreni ili zatvoreni svitak, ili sferu. Ovaj se tip širi od 15. do 18. stoljeća s malim varijacijama u obliku kopče Bogorodičinog maforiona, načinu pregibanja veluma ili veličini Kristove sfere. ²⁰ Ponekad Krist sjedi na lijevoj Bogorodičinoj ruci. U Dalmaciji je sačuvan veliki broj ikona ovog tipa, a pripadaju različitim majstorima u rasponu od 15. do 18. stoljeća. ²¹

¹⁶ M. Chatzidakis, *Icones de Saint Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut*, Venice 1962, str. 91; C. Mertzios, *Th. Flanghinis et le Petit Hellenomnemon*, Athina 1939, str. 234—235.

¹⁷ N. Chatzidakis, *Icons of the Cretan School* (katalog izložbe Benaki muzeja), Athens 1983, str. 50; G. Gamulin, nav. dj. (1) str. 33.

¹⁸ N. Chatzidakis, nav. dj. (17) *Byzantine & Postbyzantine Art*, (katalog izložbe) Athens — Firenze 1986; D. Mazalić, nav. dj. (15); D. Kojić, *Ikone Bosne i Hercegovine* (katalog izložbe), Sarajevo 1967; R. Stanić, *Ikone iz Hercegovine*, (katalog izložbe), Mostar 1982; *Ikone iz zbirke stare pravoslavne crkve u Sarajevu* (katalog izložbe), Sarajevo 1985; M. Bajić-Filipović, *Zbirka ikona Sekulić* (katalog izložbe), Beograd 1967.

¹⁹ K. Vajcman, G. Alibegšvili, A. Voljskaja, G. Babić, M. Hatzidakis, M. Alpatov, T. Voinesku, *Ikone*, Ljubljana 1983, str. 311

²⁰ U 17. i 18. stoljeću tradicionalnoj shemi »Madre della consolazione« dodaje se Krunjenje Bogorodice. Nad Bogorodičinu glavu postavlja se kruna koju sa strane pridržavaju dva lebdeća anđela.

²¹ Najkvalitetnija je ona iz Hvara iz crkve Anuncijate datirana u 15. stoljeću; vidi: G. Gamulin, nav. dj. (1) str. 33, 141, t. XXVII. Najsuverenija je po načinu izvedbe, modelaciji i osjećaju za volumen. Nabori maforiona nisu linearni već imaju težinu i plasticitet. Već pomalo individualizirano lice odvaja se od izduženih tipskih ovalnih melankoličnih lica kretsko-venecijanskih Bogorodica. Nešto je kasnija varijanta iz makarske župne crkve koja se može datirati oko kraja 15. i početka 16. stoljeća. Ikona iz crkve sv. Lucije u Šibeniku već je sasvim kondenzirana ali u detalju bisernog niza obogaćena varijanta 17. stoljeća. Ikona iz samostana franjevac Konventualaca na Prirovu u Visu rustična je barokizirana verzija nekog anonimnog madonera 17. stoljeća, a ona iz privatnog vlasništva u Splitu, obogaćena krunjenjem, po svojoj tvrdoći i vulgariziranoj shematičnosti pripada već nekoj »pučkoj« radionici 18. stoljeća. Ovi primjeri Madre della consolazione nasumce su kronološki odabrani unutar velikog broja ikona ovog tipa u Dalmaciji.

Sibenik, sv. Lucija, Madre della consolazione

Split, privatno vlasništvo, Madre della consolazione

Vis, samostan sv. Jeronima, Madre della consolazione

Atribuiranje potpisane ikone iz Trsta Zafuriju²² omogućilo je da mu se pripíše još jedna »Madre della consolazione«, ona iz župske crkve u Prčanju u Boki Kotorskoj.²³ Bogorodica je prikazana do pasa, s malim Kristom na desnoj ruci, dok ga lijevom pridržava. Odjevena je u tamnozeleni hiton ovalnog vratnog izreza sa zlatom vezenom bordurom, preko kojeg je prebačen tamnocrveni maforion zlatne bordure vezene pseudokufskim slovima bez značenja, sa zlatnim zvjezdicama na lijevom ramenu i iznad čela. Maforion je zeleno podstavljen, a na grudima zakopčan okruglom zlatnom kopčom. Glavu pod njim pokriva nabrani bijeloprozirni velum. Bogorodica je okrenuta udesno, lagano naklonjene glave prema svjetlokosom kovrčavom Kristu. Kristov je hiton crne boje prošaran zlatnim ukrasima, a podvezan ljubičastocrvenim pojasom. Bijeli nabrani rukavi otkrivaju голу podlakticu podignute desnice kojom s dva prsta blagoslivlja. Obavija ga narančastocrveni himation zlatnih »lumeggiatura« koji pokriva ispruženu lijevu ruku u kojoj drži sferu s nacrtanim zlatnim križem. Pod plaštom izviruju bosa stopala. Krist ne sjedi frontalno već je gornji dio tijela lagano otklonjen udesno, dok noge opuštene vise. Pozadina slike je zlatna, bez punciranja. Nabori Bogorodičinog maforiona oblikovani su linearno, ali uz primjenu tonskog postupka slaganja tamnijih i svjetlijih gradacija tamnocrvene. Način rješavanja Kristove odjeće sasvim je linearan i plošan i svodi se na čisto grafičku tehniku. Inkarnat obaju lica je ružičast s karakterističnim tamnozelenim neprozirnim sjenama oko obrva i nosa. Svjetlosni akcenti ružičaste boje naglašavaju zaobljene i ispupčene dijelove lica, vrata i ruku, ističući se unutar ostalih zatamnjenih dijelova. Vanjsko koso difuzno svjetlo osvjetljava statičnu zatvorenu kompoziciju ikone dijagonalno, odozdo prema gore. U gornjem lijevom uglu sačuvan je natpis MP purpurnom bojom, a nad Kristovom glavom monogram IC XC izveden je istom narančastom bojom njegovog plašta.

Na ovoj se ikoni Bogorodice jasno uočavaju odlike kretske-venecijanske škole, spoj bizantske tradicije i tehnologije s novinama preuzetim iz mletačkog slikarstva. Tradicionalna frontalnost, linearizam i osvjetljenje spajaju se s osjećajem za detalj, mekoćom izvedbe i težnjom ka plasticitetu. Na podlozi bizantske tehnike (u koju se ubraja i tradicionalna odjeća uz zapadnjački dodatak veluma) razrađena je kasnogotička lakoća i mekoća zakrivljenih linija, a ravnotežom melankolije i čovječnosti oblikovana su lica koja više nisu nadnaravno bezlična već puna dostojanstvene tuge. Gotičko detaljiziranje zlatne bordure uz upotrebu pseudokufskog pisma, toliko karakterističnog za talijansko gotičko slikarstvo, te karakteristični tip »Madre della consolazione« nesumnjivo govore o utjecajima talijanskog, poglavito mletačkog slikarstva na tradicionalno bizantsko slikarstvo ikona.

²² M. Bianco Fiorin, nav. dj. (5)

²³ Ikona, veličine 63,5 X 49 cm, slikana je na drvu u tehnici tempere. U akciji popravljivanja slika iz Boki Kotorske nakon potresa 1979. godine popravljena je 1984. godine u Restauratorskoj radionici Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Split. Restaurator S. Alač otkrio je da je već bila popravljena pri čemu je nepovratno oštećen inkarnat lici te da je djelomično postavljena nova zlatna pozadina.

Ovom se ikonom opus Nikole Zafurija proširio te dobio izvjesnu cjelovitost iako daleko od konačnog utvrđivanja. Uz bok Nikole Rizza i Andreasa Pavije potvrđuje se kao jedan od značajnijih kretskih slikara 15. stoljeća.

U posljednjem trenutku, dok je časopis već bio u štampi, uočila sam u splitskoj Galeriji umjetnina još jednu ikonu Madre della consolazione. Istoga tipa (osim razvijenog svitka u Kristovoj ruci) i stilski gotovo identična onoj prćanjskoj, može se sa sigurnošću pripisati Nikoli Zafuriju. Finoća i preciznost kaligrafskog rukopisa, čistoća modelacije, čvrstoća volumena i svojevrsna monumentalnost, bez sumnje je ubrajaju u kvalitetnija Krećaninova djela. I veličinom je podjednaka ikoni iz Prćanja (60 x 50 cm). Nešto je bolje sačuvana, s originalnom pozlatom u koju je utisnut svetokrug ukucanog i ugraviranog florenalnog ukrasa.

NICOLA ZAFURI AUX BOUCHES DE KOTOR

Zoraida Staničić

L'auteur attribue l'icône »Madre della consolazione «de l'église paroissiale de Prćanj, dans les Bouches de Kotor, au crétois Nicola Zafuri, mentionné dans les documents entre 1487 et 1501.

Le type iconographique de la Madre della consolazione trouve sa source dans la peinture gothique italienne et se répand par Venise et la Crète du XVe au XVIIIe s. à l'est à l'ouest.

Zafuri, qui s'inspirait de thèmes tant d'iconographie occidentale que d'iconographie byzantine, est le représentant typique de la peinture crétoise du XVe s. qui se développe sur le substrat de deux influences et, se mélangeant, formera une expression picturale spécifique qui, au XVIIes. atteindra son apogée en créant une école particulière: l'école créto-vénitienne.

Possédant les distinctions de ce style, cette icône enrichit l'oeuvre connue jusqu'à présent de Zafuri, le confirmant aux côtés de N. Rizo et A. Pavia, comme important peintre crétois de XVe s.